

[itobiad], 2021, 10 (4): 3068-3090

**Şemsiyye-i Bayramiyye'den Şeyhoğlu Baba Yusuf b.
Halil Sivrihisari'nin (ö.918/1512) Halvet Anlayışı**

From Shamsiyya-Bayramiyya Seyhoglu Baba Yusuf
Bin Halil Sivrihisari's Understanding of Khalwa

Video Link: <https://youtu.be/u9UsNIPtMWU>

Harun ALKAN

**Arş. Gör., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi /
Research Assistant, Ankara Univ. Faculty of Theology**

alkan.harun@hotmail.com

Orcid ID: 0000-0002-2101-081X

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 24.06.2021
Kabul Tarihi / Accepted : 31.08.2021
Yayın Tarihi / Published : 20.12.2021
Yayın Sezonu : Ekim-Kasım-Aralık
Pub Date Season : October-November-December

Atıf/Cite as: Alkan, H. (2021). Şemsiyye-i Bayramiyye'den Şeyhoğlu Baba Yusuf b. Halil Sivrihisari'nin (ö.918/1512) Halvet Anlayışı . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 10 (4) , 3068-3090 . Retrieved from <http://www.itobiad.com/tr/pub/issue/66167/957016>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <http://www.itobiad.com/>

Copyright © Published by Mustafa YİĞİTOĞLU Since 2012 – Istanbul / Eyup, Turkey. All rights reserved.

Şemsiyye-i Bayramiyye'den Şeyhoğlu Baba Yusuf b. Halil Sivrihisarî'nin (ö.918/1512) Halvet Anlayışı

Öz

Tasavvufta Allah ile kul arasındaki ünsiyeti tesis etmek için kullanılan yöntemlerden biri halvettir. Tasavvufun ilk dönemlerinde günahtan korunma ve Allah'a yaklaşma maksadıyla ıssız yerlerde, toplumdaki uzak ve yalnız yaşamayı tercih etmek anlamına gelen halvet, tarikatların teşekkülüyle birlikte sistematik bir uygulama haline gelmiştir. Böylece tekke ve dergâhlarda tek kişinin sığabileceği büyüklükte karanlık odacıklarda, bir mürşid gözetiminde uygulanmaya başlamıştır. Halvet uygulamasının görüldüğü tarikatlar daha çok nefisle mücahedeye önem veren tarikatlardır. Bu çalışmada öncelikle halvet uygulamasının ortaya çıkışı, tasavvuf tarihi içindeki gelişimi kısaca ifade edilecektir. Ardından Akşemseddin Muhammed b. Hamza, Mısırlıoğlu Abdurrahim Karahisarî, Bolulu Himmet Efendi ve menâkıbnâmeler bağlamında Şemsiyye-i Bayramiyye'nin halvet uygulaması tespit edilip Baba Yusuf Sivrihisarî'nin halvet anlayışıyla mukayese edilecektir. Bayramiyye'nin halvet anlayışında, silsile bağı olması dolayısıyla Sühreverdiyye Tarikatı'nın etkileri görülür. Bayramiyye Tarikatı'nda halvet genellikle şeyhe intisaptan hemen sonra uygulanır. Bayramiyye'de halvetin süresi kırk gün olmakla beraber mürşid müridin durumuna göre süreyi uzatıp kısaltabilir. Halvette az yemek ve az içmek esastır. Fakat bunun miktarı ve yenecek besin mürşid tarafından müridin fıtratına göre belirlenir. Halvete girilecek mekân dar ve karanlık olmalıdır. Şemsiyye-i Bayramiyye'de halvette uyulması gereken sekiz şart vardır. Bu şartlar Baba Yusuf Sivrihisarî'nin tasavvuf anlayışında da aynı şekilde yer bulmuştur. Baba Yusuf'a göre halvet şartları: "tahâret, samt, uzlet, savm, devâm-ı zikir, nefy-i havâtir, sohbet-i merdân ve az yemek-içmek" şeklinde sıralanır. Bu şartlar çerçevesinde mürid halvete girerken gusül abdesti alır, herkesle helalleşir ve tüm günahlarına tevbe eder. Halvet boyunca daima abdestli olur. İnsanlardan uzak durur. Gündüzlerini oruçlu geçirir. İftarlarını mürşidin belirlediği çok az miktarda besinle yapar. Her an zikirle meşgul olup kalbe gelen huzuru bozacak düşünceleri giderir.

Anahtar Kelimeler: Halvet, Halvetin Şartları, Bayramiyye, Şemsiyye, Akşemseddin, Baba Yusuf.

From Shamsiyya-Bayramiyya Baba Yusuf Bin Halil Sivrihisari's Understanding of Khalwa

Abstract

One of the methods used in Sufism to establish the familiarity between Allah and the servant is Khalwa (solitude). In the early periods of Sufism, the khalwa, which meant to live alone and away from society to protect from sin and approach Allah, has become a systematic practice with the formation of tariqas (orders). Thus, it was started to be implemented tekije and dargah (dervish lodges) in dark rooms large enough for one person, under the supervision of a murshid (spiritual guide). The tariqas (orders) in which the khalwa practice is observed are mostly those that attach importance to fighting with the nafs (ego). In this study, first of all, the emergence of the khalwa practice and its development in the history of Sufism will be briefly expressed. Then, in the context of Akshamsaddin Mohammad bin Hamza, Misirlioglu Abdurrahim Karahisari, Bolulu Himmet Effendi and hagiographies, the khalwa practice of Shamsiyya-Bayramiyya will be determined and compared with Baba Yusuf Sivrihisari's understanding of khalwa. In Bayramiyya's understanding of khalwa, the effects of the Suhrawardiyya can be seen due to its connection to the chain. In the Bayramiyye Tariqa, the khalwa is usually applied just after the sheikh is affiliated with. Although the duration of the khalwa in Bayramiyya is forty days, the murshid may extend or shorten the duration according to the condition of the murid. It is essential to eat and drink less in the khalwa. But the amount of it and the food to be eaten are determined by the murshid according to the temperament of the murid. The place to enter the khalwa should be narrow and dark. In Shamsiyya-Bayramiyya, there are eight conditions that must be obeyed in the khalwa. These conditions are also included in Baba Yusuf Sivrihisari's understanding of Sufism. According to Baba Yusuf, the conditions of khalwa are listed as " cleanliness (taharah), silence, uzlat, fasting, continuing dhikr, distracting thoughts, friendship with, and eat less-drinking less". Within the framework of these conditions, the murid performs ghusl while entering the khalwa, becomes halal with everyone and repent of all his sins. He always has wudu during the khalwa. He stays away from people. He spends his days fasting (sawm). He makes his iftar with a very small amount of food determined by the murshid. He removes the thoughts that will disturb the peace that comes to the heart by being busy with dhikr at any moment.

Keywords: Khalwa, The Conditions of Khalwa, Bayramiyya, Shamsiyya, Akshamsaddin, Baba Yusuf.

Giriş

Tasavvufun amacı; Allah'la ünsiyet elde etmiş, ihlaslı kâmil insanlar yetiştirmektir. Bunu gerçekleştirmek için tarihte pek çok tarikat kurulmuştur. Bu tarikatlar uyguladıkları seyr ü sülûk yöntemlerine göre ruhanî ve nefsanî olmak üzere ikiye ayrılırlar. Ruhanî tarikatlar, ruhu güçlendirip nefse hâkim olmayı amaçlarken nefsanî tarikatlar ise çeşitli riyâzet ve mücâhedelerle nefsi terbiye etmeye çalışırlar (Öngören, 2011, 95-96; Yılmaz, 2014, 233-235). Halvet uygulaması da özellikle nefsanî tarikatların kullandıkları yöntemlerden biridir.

Halvet uygulamasının muhtevasına genel olarak bakıldığında nefsle mücâhede yöntemlerinin tamamının kullanılması dolayısıyla bir bakıma yoğunlaştırılmış hatta hızlandırılmış tasavvuf eğitimi izlenimi vermektedir. Çünkü sâlikin, seyr ü sülûk eğitimi boyunca uygulayacağı bütün uygulamalar halvette daha yoğun bir şekilde bulunmaktadır.

Bu çalışmada halvetin tanımı, tasavvuf tarihi içerisindeki tekâmülüne kısaca ifade edildikten sonra Şemsiyye-i Bayramiyye'nin halvet uygulama usûlü, Akşemseddin Muhammed b. Hamza (ö. 863/1459) ve bazı halifeleri çerçevesinde ortaya koyulacaktır. Ardından Baba Yusuf'un halvet telakkisi tespit edilerek bağlı olduğu tarikatın halvet anlayışıyla mukayesesi yapılacaktır.

Şeyhoğlu Baba Yusuf b. Halil Sivrihisarî

Baba Yusuf'un tam adı, Yusuf b. Halil b. Sinan/Alaaddin'dir. Künyesi Ebû Hamdi'dir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, Eskişehir iline bağlı Sivrihisar Kazası'nda doğduğu için Sivrihisarî (Seferihisarî) nisbesini almıştır (Yusuf, d.n:6594, 201a; Yusuf, d.n:07Tekeli801/3, 11b). Bunun yanı sıra kaynaklarda "Baba" sıfatı ile de anılmaktadır. Baba sıfatıyla anılması bir görüşe göre Sultan Bayezid II (ö.918/1512) ile yapmış olduğu babalık-oğulluk akdinden dolayı, başka bir görüşe göre ise dönemin ahi teşkilatıyla yakın ilişkisi olmasından dolayıdır. (Taşköprizâde, 1405, 374-376).

Baba Yusuf, şer'î ilimlerde yetkin bir ailede büyümüş, tedrisine küçük yaşlarda başlamış, başta babası Şeyh Baba Halil olmak üzere Sivrihisar'da bulunan Selçuklu Medresesinde çeşitli hocalardan İslamî ilimlere dair dersler almıştır (Kartal, 1998, 138; Demirdaş, 2019, 101). İstanbul'un ilk kadısı olan Hızır Bey'in (ö.863/1459) fetihten önce bu medresede müderrislik yapmış olması medresenin eğitim derecesini göstermesi açısından önemlidir (Yazıcıoğlu, 1998, 413). Baba Yusuf, II. Bayezid döneminde (1481-1512) İstanbul camilerinde vaizlik ve Ebu Eyyub el-Ensarî'de türbedarlık yapmıştır (Süreyyâ, ts. 653).

Şekâik'te anlatıldığına göre II. Bayezid Camii'nin açılış günü (13 Ekim 1505) Cuma vaazı, Padişah II. Bayezid'in (ö.918/1512) huzurunda Baba Yusuf tarafından verilmiştir. Baba Yusuf'un sözlerinin çok tesirli olduğunu söyleyen Taşköprizâde (ö.968/1561), cami açılışında onun vaazından etkilenen üç Hristiyan'ın Müslüman olduğunu aktarmaktadır. Padişah II.

Şemsiyye-i Bayramiyye'den Şeyhoğlu Baba Yusuf b. Halil Sivrihisarî'nin Halvet Anlayışı

Bayezid de Baba Yusuf'tan çok etkilenmiş ve aralarında gelişen muhabbet bağı neticesinde Padişah ve Baba Yusuf, babalık-oğulluk akdi yapmışlardır (Taşkoprizâde, 1405, 374; Süreyyâ, ts. 653).

Bir yıl Mekke'de mücavir olarak bulunan Baba Yusuf, hacca giderken II. Bayezid, ona bir miktar altın vererek bunların el emeği, alın teriyle kazandığı helal para olduğunu ve bunlarla Ravza-i Mutahhara'nın kandillerine yağ almasını ve Hz. Peygamberin kabrinin başına vardığında şöyle söylemesini istemiştir: "Bayezid isimli günahkâr, asi, mücrim selam söyledi ve kandillerin tezyini için hediye olarak gönderdiği helal malı kabul buyurmanızı tazarru eyledi diyessin" (Taşkoprizâde, 1405, 374; Süreyyâ, ts. 653)

Baba Yusuf'un kendi eserlerinde şeyhiyle ilgili bir bilgi bulunmamakla beraber *Şekâik* ve *Sicill-i Osmanî*'de Baba Yusuf'un, Tarikat-ı Bayramiyye'ye mensup olduğu (Taşkoprizâde, 1405, 374; Süreyyâ, ts. 653) *Sefîne-i Evliya'* da ise Akşemseddin'in halifesi (Vassâf, 2006, 457; Bursalı, 2016, 39) olduğu ifade edilmektedir. Baba Yusuf'un doğum tarihi belli değildir. Ölüm tarihi itibarıyla ise Hacı Bayram Velî'yi görmüş olması imkan dahilinde görünmemektedir. *Mevhûb-ı Mahbub* isimli mesnevisinde baba ve dedesinin Hacı Bayram Velî'den rivayette bulduklarını bildirmesi de kendisinin Hacı Bayram Velî'yi görmediğine dair bir işaret olarak değerlendirilebilir (Yusuf, d.n:6594. 197a). Ancak kaynaklarda Akşemseddin'e intisabının nerede ve ne zaman olduğu ve kendinden sonra halife bırakıp bırakmadığı hususunda da bilgi bulunmamaktadır. 1512 yılında İstanbul'da vefat eden Baba Yusuf'un kabri, Eyüp Sultan Mezarlığı'nda Eyüp Camii'nin şadırvanının bulunduğu avluda Gazi Ethem Paşa'nın mezar yerinin arka tarafındadır.

Yusuf Baba'nın kaynaklarda geçen dört eseri bulunmaktadır. Bunlar: *Risaletü'n-Nûriyye*, *Mir'âtü'l-Aşîkîn ve Mişkâtü's-Sâdikîn*, *Mevhub-ı Mahbub* ve ismi bilinmeyen iki ciltlik bir tefsir kitabından müteşekkildir.

Tasavvufta Halvet

Halvet, İslam'ın ilk asırlarında uygulanmaya başlamış, günahattan korunma ve Allah'a yaklaşma maksadıyla ıssız yerlerde, toplumdan uzak ve yalnız yaşamayı tercih etmek anlamına gelen tasavvufî bir terimdir. Halvet kelimesi sözlükte bir şeyin ya da bir kimsenin bulunmadığı yer, boş olmak, yalnız kalmak, uzaklaşmak, terk etmek, yüz çevirmek, biriyle yalnız kalmak, biriyle baş başa kalmak gibi anlamlara gelmektedir (İbn Manzur, ty. 1254; Zebidî, 1990, 5-16; Firuzâbâdî, ty. 571). Tasavvufî istilahta ise, zihinsel yoğunlaşmayı gerçekleştirmek için bazı özel zikir ve riyazetlerle belirli bir süre, şeyhin gözetiminde, müridin dış dünyadan soyutlanarak karanlık bir yerde bulunmasına denir (Cebecioğlu, 2014, 192).

Cürcânî (ö.812/1409) *Tarifât*'ta halveti, "melek dâhil herhangi bir kimsenin olmadığı bir yerde kişinin sırrının Hakk'la görüşmesi/konuşması" olarak açıklar (Cürcânî, 2003, 164). Kâşânî (ö.730/1330) ise *Istîlâhâtü's-Sûfiyye'* de Cürcânî ile aynı minvalde; "kimsenin görmediği bir yerde sırrın Hakk ile konuşması" şeklinde açıklamış, tarikatlarda görülen uygulamanın ise bu

manaya ulaştıran bir araç olduğunu ifade etmiştir (Kâşânî, 1992, 180). Cürcânî ve Kâşânî'nin ifade ettiği bu iki tanım halvet kavramının hakikatini ve nihaî gayesini ortaya koymaktadır.

Yahya b. Muaz'ın (ö.258/872) şu sözleri halvetin maksadının halktan uzaklaşmak değil Hakk'la ünsiyet etmek olduğunu ortaya koyar: "Halvetteyken Allah'la mı ünsiyet halindesin yoksa halvetle mi? kendini yokla. Eğer halvetten çıktığında ünsiyetin kayboluyorsa Allah'la değil halvetle ünsiyet etmişsin demektir. Eğer halvette Allah'la ünsiyet edersen; bozkırda, sahrada nerede olursan ol artık senin için her yer aynıdır." (Kuşeyrî, 1989, 198).

Sûfilerin toplumdan uzaklaşarak belirli kaideler çerçevesinde geçi bir süre uyguladıkları halvet, tasavvufun ana gayesi olan Allah'la ünsiyeti elde etmede kullandıkları yöntemlerden biridir. şehâbeddin Sühreverdî (ö.632/1234), *Avârif*'te "Sûfilerin halvette elde etmek istedikleri şey diğer zamanlarda istediklerinden farklı, özel bir şey değildir." (Sühreverdî, 2006, 227) sözüyle bu duruma işaret eder.

Kuşeyrî (ö.465/1072) halveti, sıfat ve fiil olarak ikiye ayırır. Ona göre fiili halvet sülûkun başında bulunan geçi bir durumdur. Müridin hemcinslerinden uzaklaşıp ayrı yaşamasını ifade eder. Sıfat olan halvet ise daimidir. Allah'la ünsiyet eden müridin halk içinde Hakk'la birlikte olma durumunu ifade eder (Kuşeyrî, 1989, 196).

Tasavvuf tarihine bakıldığında halvet uygulamasının ilk nüvelerine zühd dönemi olarak tabir edilen Hz. Peygamber'in (sav) vefatından hicri üçüncü asra kadar olan dönemde rastlanır. Dini daha iyi yaşamak adına bozulan toplumdan uzaklaşan zâhidlerin mağaralara, çöllere çıkarak süre sınırlaması olmaksızın, münferit inziva uygulamaları, ilk halvet tecrübeleri olarak tezâhür eder (Knysh, 2011, 292-294). Bu dönemde zâhidlerin ortaya koydukları bu münferid hareketler kendilerine isim olacak kadar yaygınlık kazanmış ve bir dönem halk arasında mağarada yaşayanlar anlamında "şikeftiyye" ismiyle anılmışlardır (Kelâbâzî, 1993, 11; Sühreverdî, 2006, 74). Kahire'de Mukattam Dağı, Sina Çölü'nde Tûr Dağı, Lüban'da Lukam Dağı Filistin'de Beytül-Makdis Dağı bu yönüyle sûfilerin halvetgâh olarak kullandıkları meşhur dağlardandır (İbnü'l-Cevzî, 1985, 339-355).

Sûfilerin halvet konusunda dayandıkları referansları sıralamak gerekirse: genelde peygamberlerin hayatlarının bir döneminde yaşadıkları inzivâ (tahannüs) hayatı; (Erkaya, 2019, 55-67; Demirdaş, 2012, 133; Demirdaş, 2020, 21) özelde Hz. Peygamber'in (sav) vahiy gelmeden önce Hira Mağarası'nda inzivaya çekilmesi; Kur'an ve sünnetle sabit olan yılda bir kere Ramazan ayının son on günü yapılan itikâf ibadeti; Kur'an-ı Kerim'de anlatılan Hz. Musa'nın Tur Dağı'ndaki kırk günlük halveti,¹ zâhid ve sûfileri halvete yönlendiren önemli etkenlerdendir. Bunlarla birlikte Hz. Peygamber

¹ "Biz Musa ile otuz gece (bana ibadet etmesi için) sözleştik ve ona bir on gün daha ekledik. Böylece Rabbinin tayin ettiği vakit kırk gün olarak tamamlandı." A'râf Sûresi, 7/142.

(sav) ve râşid halifeler dönemi sonrasında devlet sınırlarının hızla genişlemesiyle refaha kavuşan İslam toplumu içinde ahlaksızlığın, fitnelerin, zulüm ve haksızlığın çoğalması da sûfileri halvete yönlendiren maddi etkenler arasında sayılabilir.

Tasavvufî eserlerin tedvin edilmeye başlandığı Hicrî 3 ila 5. yüzyıllarda halvet uygulaması zühd dönemine benzer şekilde bireysel olarak devam etmektedir. Bu dönemde müellif sûfiler, eserlerinde, münferid halvet tecrübelerinden yola çıkarak halvetin nefis eğitimindeki yeri, önemi ve kişisel halvet tecrübelerinden bahsetmektedirler. Bu dönemde halvetin bir mürşid gözetiminde yapılması gerektiği düşüncesi, yavaş yavaş tasavvufî eserlerde dillendirilmeye başlamıştır.

Erken dönem müellif sûfilerden Muhâsibî (ö.243/857), halvetle en zayıf kişiliklerin bile güçlü karakter yapılarına sahip olabileceğini ifade eder. O, hayatının son döneminde yazdığı, *er-Riâye li-hukukillah* isimli eserinde halvetin süresiyle ilgili bir sınır belirtmemekle birlikte daimî değil geçici bir süre için olmasını önermektedir (Erginli, 2008, 249). Muhâsibî'nin çağdaşı Zünnûn el-Mısırî de (ö.245/859?) halvetin nefis eğitimindeki önemini; "ihlâs elde etmede yalnızlıktan (halvetten) daha etkili bir şey görmedim." sözleriyle ifade eder (Sülemî, 1998, 13).

Muhâsibî'den yaklaşık bir asır sonra vefat eden Hakîm Tirmizî (ö.320/932) *Keyfiyyetü's-Sülûk ilâ Rabbi'l-Âlemîn* isimli risalesinde kendi evinde bireysel olarak uyguladığı halvet tecrübesini anlatır. Halvetle kişinin keşfinin açılabilmesi ifade eden Tirmizî, belirli kurallar çerçevesinde halvetin bireysel olarak uygulanabileceğini, bununla birlikte vehim yönü kuvvetli olan kişilerin, bir mürşid gözetiminde halvete girmesi gerektiğini belirtir (Tirmizî, 2007, 13-15; Uyar, 2018, 209-242). Tirmizî ayrıca eserinde halvette uyulması gereken bir takım edeplerden de bahseder (Tirmizî, 2007, 14-19). Bu bilgiler, halvetin şekilsel çerçevesinin de dördüncü yüzyılda belirmeye başladığını göstermesi açısından önemlidir.

Tarikatların teşekkül etmeye başladığı altıncı yüzyıldan sonra seyr ü sülûk uygulamalarının genelinde ortaya çıkan sistemleşme, halvet uygulamasında da görülür. Tarikatlar arasında farklılıklar olmakla birlikte halvet, seyr ü sülûk içerisindeki yeri, süresi ve kuralları ile belirli sistematik bir uygulama haline gelmeye başlar. Halvet uygulamasının görüldüğü tarikatlar özellikle Kâdiriyye, Sühreverdiyye, Çiştîyye, Kübreviyye ve Halvetiyye'dir. Bu dönemde halvet kelimesi yerine halvetin uygulama süresine nispetle kırk anlamına gelen Arapça "erbain" ve Farsça "çile" kelimeleri kullanılmaya başlanmıştır (Uludağ-Eraydın, 1995, 270; Haksever, 2017, 46).

Tarikatların kurumsallaşması sonrasında tekke ve zaviyelerde müridlerin halvet çıkarmaları için "halvethâne" ya da "çilehâne" adı verilen, genellikle ancak bir kişinin namaz kılarken ayakta durabileceği yükseklikte ve bağdaş kurup oturabileceği genişlikte dar ve karanlık odacıklar (hücre) tesis edilmiştir (Uludağ-Eraydın, 1995, 270).

Halvetin asıl amacının maddi anlamda dünya ve içindekilerden uzaklaşmak değil, bunları kalben terk ederek Allah'la ünsiyet etmek olması sebebiyle halvete girilecek ortam kabre benzetilerek karanlık ve dar bir mekân şeklinde tasarlanmıştır. Bu tasarımın maksadı, sûfînin ölüm duygusunu ve öldükten sonra dünyaya dair her şeyin terk edilip Allah'la karşı karşıya/baş başa kalma halini yaşamasıdır. Böylece müridin bilincine, dünya ve içindekilerin geçiciliğiyle Allah'ın baki kalacağı düşüncesinin yerleştirilmesi ve sonuç olarak fanîden/halktan uzaklaşarak bakî ile/Hakk'la ünsiyetin artırılması amaçlanmaktadır. Sûfînin halvette kazandığı bu bilinç ve farkındalığı toplum içinde de devam ettirmesi beklenir.

Şemsiyye-i Bayramiyye'de Halvet

Bayramiyye on beşinci yüzyılda Anadolu'da kurulmuş, çoğunlukla Anadolu ve Balkanlar üzerinde etkinlik göstermiş bir Türk tarikatıdır (Cebecioğlu, 2017). Hacı Bayram Veli (ö.833/1430) tarafından kurulan tarikatın silsilesi Hamidüddin Aksarayî (ö.815/1412) üzerinden Ebheriyye ile Halvetiyye silsileleriyle birleşerek Sühreverdiyye Tarikatı'na ve yine Aksarayî üzerinden Nakşbendiyye Tarikatı'na dayanır (Yıldız, 2016, 621-633). Bayramiyye'nin seyr ü sülûk usûlleri üzerinde dayandığı bu tarikatların tesirleri görülür (Cebecioğlu, 2017, 86; Kızıler, 2016, 609-619). Konumuz açısından bu tesirin neticesi olarak Bayramiyye Tarikatı'nda hem Sühreverdilik'teki halvet uygulamasına hem de Nakşbendilik'teki "halvet der encümen" düşüncesine yer verilmiştir.

Hacı Bayram Velî dört şiirinden başka yazılı bir eser bırakmamıştır. Binâenaleyh onun halvet anlayışıyla ilgili bilgiler müridleri tarafından yazılan menâkıbnâmelerden, yetiştirdiği halifelerin eserleri ve uygulamalarından tespit edilebilmektedir.

Lamiî Çelebi'nin (ö.938/1532) *Nefehat* tercümesinin Amasya Beyazıt Kütüphanesi'nde bulunan nüshasında kaydedilen menkıbede Hacı Bayram Veli, tarikata intisap etmek istediğinde şeyhi Hamidüddin Akasarayî tarafından önce halvete alındığı anlatılır (Lâmiî, d.n:1295, 436a; Erkaya, 2019, 347-349). Aynı şekilde Bayramiyye'nin İseviyye şubesi silsilesindeki şeyhlerin hayatlarını konu alan başka bir menâkıbnâmede de Hacı Bayram Veli'nin, şeyhi Hamidüddin Aksarayî'den devraldığı geleneği sürdürerek tarikata girişte, müridleri halvete soktuğu örnekler aktarılır (Hamarat, 2015, 31-37).

Hüseyin Enisî'nin *Menakıb-ı Akşemseddin'*de naklettiğine göre Hacı Bayram Veli, Akşemseddin'in intisabını kabul ettiğinde ilk iş olarak onu halvete almıştır (Enisî, ty, 3a). Enisî aynı eserde İbrahim Tennurî'nin (ö.887/1482) intisabını da anlatır. Esere göre Akşemseddin, Şeyhi Hacı Bayram Veli gibi Tennurî'nin intisabını kabul ettikten sonra onu seksen yedi günlük bir halvete almıştır (Enisî, ty, 14a). Aynı eserde İbrahim Tennurî'nin halvet usulüne de değinilir. Tennurî, Şeyhi Akşemseddin'den küçük bir farklılıkla kendisine intisap eden müridi, önce bir süre gündüzleri dergâhta hizmet ettirip geceleri ihya ettirir. Bu süre zarfında müride fetih müyesser olduktan

sonra onu halvete almaktadır (Enisî, ty, 14b). Bu menkıbelerden de anlaşıldığı üzere Bayramiyye'de sülûkun başlangıcında müridlerin halvete alınması tarikatın esaslarından dır diyebiliriz.

Halvetin süresiyle ilgili olarak Akşemseddin'in, sûfilere yöneltilen eleştirilere bir cevap niteliğinde yazdığı *Risaletü'n-Nûriyye* isimli risalesinde bu sürenin kırk gün olduğuna dair bir bilgi mevcuttur. Risalede, Hz. Peygamber'in (sav) "Kim kırk gün, Allah, için ihlasla amel ederse, kalbinden diline doğru hikmet pınarları fışkırır." (İbn Mübarek, ty. 359) hadisine ve Hz. Musa'nın Tûr Dağı'ndaki kırk günlük uzletini anlatan ayete (A'râf Sûresi, 7/142) dayanılarak sûfilerin halveti kırk güne tahsis ettikleri ifade edilmektedir (Yurd, 1972, 47). Menkıbelerde yer yer kırk günden daha fazla ya da kısa halvet çıkararak müridlerden bahsedilmektedir (Enisî, ty, 14a). Bu bilgiler bağlamında Bayramiyye'de halvetin süresinin usûlde kırk gün olduğu, fakat mürşidin, müridin durumuna göre süre konusunda tasarrufta bulunabildiği söylenebilir.

Halvette müridin yapması gereken evrâd u ezkâr ve ibadetlerle ilgili yine Enisî'nin *Menâkıb-ı Akşemseddin*'de naklettiğine göre Akşemseddin'in bir kitabın arkasına "Hacı Bayram Velî'nin irşad tarikidir." diyerek kendi el yazısıyla yazdığı halvetin ilk dört gününde yapılması gerekenler konusunda bir kayıt mevcuttur. Bu kayıta göre halvet uygulamasında:

İlk gece, bin adet salavât ve bin adet Kelime-i Tevhid (lâ ilâhe illallah) zikrinin ardından, Hz. Peygamber'in (sav) şefaatinı dileyerek (hâcet-i şefaât-i nebi) iki rekât hâcet namazı kılınır.

İkinci gece, bin adet İhlâs Sûresi ve bin adet Kelime-i Tevhid okuduktan sonra, Hakk'ın cemalini görme dileğiyle (hâcet-i dîdâr) iki rekât hâcet namazı kılınır.

Üçüncü gece, bin adet Felak Sûresi ve bin adet Kelime-i Tevhid okuduktan sonra, hakikat perdesinin kalkması dileğiyle (hâcet-i ref'u'l-hicâb) iki rekât hâcet namazı kılınır.

Dördüncü gece, bin adet Nâs Sûresi ve bin adet Kelime-i Tevhid okuduktan sonra, yine hakikat perdesinin kalkması dileğiyle (hâcet-i ref'u'l-hicâb) iki rekât hâcet namazı kılınır.

Bunların dışında her gece, on rekât teheccüd kılınır, Elif-lam-mim, Secde, Yasin, Duhan, Ha-mim (Câsiye/Ahkaf ?), Fetih, Vâkıa, Mülk ve Nebe sûreleri okunur. "Lâ ilâhe illallah" zikri ile meşgul olunur ve Allah Teâlâ'nın kudreti tefekkür edilir (Enisî, ty, 12b; Bayramoğlu, 1989, 66-67).

Halvette yenecek besinler ve miktarları her müridin fitratına göre şeyhi tarafından belirlenir ve bu menü kişiden kişiye farklılık göstermektedir. Konuyla ilgili olarak menâkıbnâmelerde Akşemseddin'in yedi günde bir kaşık sirke ile yetindiği ifade edilmiştir (Enisî, ty, 3a; Hamarat, 2015, 39). Şeyhi, Tennurî'nin halvetteki istihkakını günde bir ekmek ve bir çanak bulamaç olarak belirlemiştir. Tennurî, bir müddet sonra bunun fazla olduğunu düşünüp yemeği reddettiğinde rahatsızlanmış, vâkıa dahi

göremez olmuştur. Bunun üzerine şeyhi Akşemseddin, “Senin tabibin (şeyhin) seni gözler ve senin tabiatın bilir. Senin meşrebinin muktezası budur, onların odur.” diyerek Tennurî’yi uyarmıştır (Enisî, ty, 14a).

Akşemseddin’in halvet anlayışının tespiti konusunda halifesi Mısırlıoğlu Abdürrahim Karahisarî’nin (ö.888/1483-94) *Münyetü’l-ibrâr ve gunyetü’l-ahyâr* isimli kitabı da önem arz etmektedir. Bu kitap Ebu’l-Müeyyed Muvaffak b. Muhammed Mecd el-Hâssî’nin (ö.634/1236) halvete dâir *es-Selve fi şerâiti’l-halve* adlı eserinin Karahisarî tarafından yapılan tercüme ve şerhinden ibarettir. Fakat eser klasik bir tercüme ve şerhten ziyade bir telif eser izlenimi vermektedir. Kitabı önemli kılan ise eserin Türkçe’ye bizzat Akşemseddin’in emriyle kazandırılmış olmasıdır (Orhan, 2019, 118; Erünsal, 1988, 291). Bu da eserin Akşemseddin’in tarikat usulüne/anlayışına uygun olduğunu gösterir. Dolayısıyla eser, Akşemseddin’in/Bayramiyye’nin halvet anlayışını ve referanslarını göstermesi açısından önemli bir kaynaktır.

Bu eser çerçevesinde Karahisarî’ye göre halvetin on şartı vardır. Bunlar sırasıyla: “zâhir ve bâtın tahâreti”, “keyfiyyet-i cülûs-i halvet”, “sükût”, “devâm-ı savm”, “devâm-ı zikir”, “rabt-ı kalb”, “killet-i nevm”, “killet-i ekl”, “tefviz, teslim, tevekkül” ve “nefy-i havâtır”dır (Orhan, 2019, 199-263).

Karahisarî, halveti bâtın namazı olarak ifade eder. Zâhir namazın bir imamı olduğu gibi bâtın namazının da imamı mürşiddir. Onun söz, fiil ve takrirlerine uymak gerekir. Zâhir namazının tahâreti abdest olduğu gibi bâtın namazının tahâreti de istiğfardır. Müridin halvet boyunca abdestli olması gerekir. Her abdest bozuşunda hemen abdestini yenilemeli ve ardından iki rekât abdest için şükür namazı kılmalıdır. Ona göre müridin halvette oturduğu murabba’-nişîn (bağdaş kurma) pozisyonunda, yönü kibleye doğru ve padişah huzurundaymış gibi daima başı önde olmalıdır (Orhan, 2019, 199-263).

Halvete girilecek yer dar, güneş ışığı girmeyen, karanlık ve havâss-ı zâhireyi (beş duyu) meşgul edecek her türlü uyarıcıdan uzak olmalıdır. Halvet mekânının bu şekilde uyarlanması havâss-ı bâtınenin açılması içindir. Halvetin süresi kırk gündür. Mürid daima içinden zikrin eftali, kelime-i tevhidle meşgul olur. Zâhir namazda olduğu gibi halvette de dünya kelamı konuşmaz. Her gün oruç tutar. Uyku bastırmadıkça uyumaz. Bunun ölçüsü okuduğu zikri karıştırmaya başlamasıdır. Bu durumda uzanmadan oturduğu yerde uyur. Halvet esnasında kalbine gelen nefsanî ve şeytanî havâtırın lâilâheillallah zikriyle ve şeyhine rabt-ı kalb ederek nefyeder (Orhan, 2019, 199-263).

Karahisarî’nin kaydettiği halvetin şartları yaklaşık iki asır sonra Bayramiyye-i Şemsiyye’nin Himmetiyye kolunun kurucusu Bolulu Himmet Efendi’nin (ö.1095/1684) *Tarikatnâme*’sinde de aynı şekilde sekiz şart olarak zikredilmektedir. Himmet Efendi’nin halvet şartları şunlardır: vudû-ı dâim, samt-ı dâim, savm-ı dâim, halvet, zikr-i dâim, nefy-i hâtır, rabt-ı kalb, teslim. Himmet Efendi bu şartların dışında halvete girilecek odanın karanlık ve dar olması, halvette gözü ve kulağın muhafaza edilmesi, işraktan sonra bir yere

Şemsiyye-i Bayramiyye'den Şeyhoğlu Baba Yusuf b. Halil Sivrihisarî'nin Halvet Anlayışı
dayanmadan oturarak uyuması gerektiğini bildirir. Himmet Efendi bu şartları *Tarikatnâme'* de şu dizelerle ifade eder: (Tapsız, 1995, 147-148)

*Diyelüm halvet âdâbını size
Duâ-yı hayr idesüz siz de bize
Şerait var dahi hem halvet içre
Nice sırlar görünür vahdet içre
Sekizdür halvetün şart-ı müdâmı
Vudû-i dâim ve samt-ı devâmî
Dahi savm oldı halvet şartı ey yâr
Şerâitten dinüldi sana bes çâr
Devâm-ı zikr u nefy-i hâtır ola
Azîze rabt-ı kalbe kadir ola
Dahî şeyhine terk it itirâzı
Ki tahsil edesin vecch-i beyâzı
Sekizden birini terk itme ey yâr
Sakın kendine benlük itme izhâr
Ya kabz oldum ya bast oldum deme vâr
Bakar mı kabz u basta ehl-i didâr
Koyup varlığını gözle rızayı
Riyâzât ile iste sen rızayı
Bu halvet mevt sırrıdır pek anla
O levmüdür ihtiyarun öyle dinle
Dahi adab odur kim sakla sem'i
Uyana tâ ki dilde nûr-i şem'i
Gözin sakla sakın su içme zinhar
Urursun yolunu ey tâlib-i yâr
Karagu ola hücre hem dahi dar
Nitekim kûh-ı Hirâ'da olan ğâr
N'ola zâkir uyursa ba'de'l-işrâk
Otururken uyuya, yok tayanmâk*

Abdürrahim Karahisarî ve Himmet Efendî'nin eserlerinde ifade edilen halvet şartları, Necmüddin Kübra'nın *Fevâihu'l-Cemâl* isimli eserinde Cüneyd-i Bağdadî'ye atfettiği sekiz şartla (Kübra, 2018, 100; Gökbulut, 2012) ve daha sonra *Risale ile'l-Hâim* isimli eserinde bu şartlara iki şart ilave ederek

on şart olarak yazdığı (Kübra, 2018, 79-95) tarikat usûlüyle birebir benzerlik göstermektedir.

Karahisarî'nin tercüme ettiği *es-Selve fî şerâiti'l-halve* müellifinin de Necmüddin Kübrâ'nın müridi olduğu göz önünde bulundurulduğunda Şemsiyye-i Bayramiyye'nin halvet anlayışında Kübreviyye'nin etkilerinden bahsedilebilir. Bununla birlikte Akşemseddin ve Karahisarî'nin halvet bağlamında Sühreverdî'ye yaptıkları atıflar, Şemsiyye-i Bayramiyye'nin halvet uygulamasında Sühreverdiyye'nin de etkisi olduğunu göstermektedir. Sühreverdiyye etkisinin anlaşılması açısından burada Akşemseddin'in soy şeceresinin de Şihabüddin Sühreverdî'ye dayandığını ifade etmekte fayda vardır. Sonuç olarak Şemsiyye-i Bayramiyye'nin halvet anlayışının Sühreverdiyye ve Kübreviyye çizgisinde şekillendiğini söylemek yanlış olmasa gerektir.

Baba Yusuf b. Halil Sivrihisarî'de Halvet

Baba Yusuf'un halvet konusundaki düşünceleri, Şemsiyye-i Bayramiyye'nin halvet anlayışıyla aynı doğrultudadır. Baba Yusuf da halvete büyük önem vermekte ve halveti bu yolun bir rüknü olarak görmektedir. Ona göre halvet uygulaması, Hz. Peygamber'in (sav) Hira Mağarası'ndaki halvetine dayanır. Dolayısıyla Baba Yusuf'a göre halvet, Hz. Peygamber'e (sav) tâbi olmanın da bir gereğidir. Baba Yusuf bu düşüncesini şu dizelerle dile getirmektedir:

Mühimmâttan budur bir de mürîde

Riyâzet, cû' gerek her dem mürîde

Talep idüp gözede halvet tarîkin

Sükr, zevk ü safâ ide tarîkin

Ola tâbi, dil ü candan Rasûle

O fahr-ı enbiyâ, sâhib-usûle

İşitmedün mi ki Sultân-ı dîni

O hatm-i mürselîn, genc-i yakîni

İder idi Hira Dağı'nda halvet

Kavî olurdu hem nûr-i nübüvvet

Hicâb olmazıdı halk şâh-ı dîne

Reis-i enbiya, şem-i yakîne (Yusuf, d.n:6594, 192b)

Baba Yusuf, *Mevhub-ı Mahbûb* isimli eserinde Abdürrahim Karahisarî ve Himmət Efendi'yle benzer bir şekilde halvetin sıhhati için sekiz şart olduğunu bildirir. Ona göre bu şartlar: "tahâret, samt, uzlet, savm, devâm-ı zikr, nefy-i havâtır, sohbet-i merdân ve az yemek-içmek" şeklinde sıralanmaktadır.

Tahâret

“Temizlenmek ve arınmak” anlamında kullanılan tahâret (tuhr) sözcüğü terim olarak hem maddî kirden (necâset, habes) hem de mânevî pislikten (hades) temizlenmek manalarını ifade eder (Öğüt, 2010, 382). İslam’da namaz ve hac gibi pek çok ibadetin ön şartı olan tahâret, aynı zamanda halvet ve tarikatın da ilk şartıdır. Kur’an-ı Kerim’de “...Allah tövbe eden ve temizlenenleri sever” (Bakara, 2/222) buyurulmuştur. Dolayısıyla halvette Allah’la ünsiyet elde etmeyi murad eden sufiler tahârete büyük önem vermişlerdir (Yusuf, d.n:6594, 165a; Kuşeyrî, 1989, 198; Sühreverdî, 2006, 227).

Mürid, halvete girmeden önce zâhir ve bâtın temizliği yapar. Zâhir tahâret su ile olur. Su kişiyi necasetten ve hadesten temizler. Bunun ölçüsü şeriatta belirlenmiştir. Bâtın kirlerin temizliği ise istiğfar (Yusuf, d.n:6594, 191a) ve üzerindeki hakların teslimi ile olur. Mürid ilk önce üzerinde hakkı olanlarla helalleşir. Günahlarına tövbe-istiğfar eder. Gusül abdesti alarak halvete girer. Halvet boyunca daima abdestli olmaya, halvete gireceği yerin ve elbiselerinin de daima temiz olmasına dikkat eder. İstiğfarı da dilinden düşürmez.

Baba Yusuf *Hüdâ pâkdur sever olanları pâk / Ne menzile, ne Hakk’a irer nâ-pâk* (Yusuf, d.n:6594, 192b) beytiyle Kur’an-ı Kerim’deki “... Allah çokça temizlenenleri sever.” (Tevbe, 9/108) ayetine telmihte bulunarak tahâret olmadan Hakk’a ulaşamayacağını söyler. Ona göre tahâret hem halvetin hem tarikatın önemli bir rüknüdür. Dolayısıyla Rahman’ın manzarı olan kalbden hikmet pınarlarının fışkırabilmesi için daima temiz tutulması gerekir. Baba Yusuf bunu şu beyitlerle dile getirir:

Şerâyet bu durur halvet-nişîne

Nakl gördüm tefâsirde kemine

Gerekdür hem tahâret hem nezâfet

Dile gelmek için yenbû’-ı hikmet

Nezâfetsüz olur kalb beyt-i şeytân

Kaçan olur o kalb manzar-ı Rahman

Nezâfetten münakkah pâk olur dil

Nezâfet mü’minin dini durur bil (Yusuf, d.n:6594, 192b)

Baba Yusuf taharetten bahsettiği beyitlerde “Kim kırk gün, Allah, için ihlasla amel ederse, kalbinden diline doğru hikmet pınarları fışkırır.” (İbn Mübarek, ty. 359) hadisine telmihte bulunarak hem halvetin süresinin kırk gün olduğuna hem de ibadetlerin bâtın taharetinin bir parçası olduğuna işaret etmiştir.

Samt

Susmak, konuşmamak ve sükût etmek anlamına gelen bu kelime, tasavvufta dilin afetlerinden korunmak için dili tutmayı ifade eder (Cebecioğlu, 2014, 417). Hz. Peygamber (sav) "...Allah'a ve ahiret gününe inanan ya hayır söylesin yahut sussun." (Buhâri, Edeb, 31) buyurmuştur. Mürid halvette Allah'ın zikri dışında bir şey konuşmamalıdır. Sûfiler samtı, zâhirî ve bâtinî olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Kişinin zâhirde susup bâtında masiva ile meşgul olmasının bir kıymeti yoktur. Zâhirî ve bâtinî sukutun birlikte gerçekleşmesi gerekmektedir (Kuşeyrî, 1989, 226-233). Yani önemli olan nefis ya da şeytandan gelen iç sesi susturabilmektir. Baba Yusuf'a göre samt halvetin şartlarından. Hakk ile ünsiyet kurabilmek ve bunun neticesinde lisan-ı ilâhîyi duyabilmek lisân-ı beşerînin susturulmasıyla yani samt ile mümkündür. Baba Yusuf bunu şöyle ifade eder:

Şurût-ı halvetün samtür birisi
Kabul iden olur Hakk'ın enîsi
İşitmedün mi ki Meryem'i ey cân
O buldu sumtıla derdine derman
Cevap virmede bir gün halka Meryem
Dir idi "len ükellim" halka Meryem
Sükûtdan fâide bu oldu ana
Ki İsa söyledi halk kaldı tana
Mehdden halka hoş virdi cevabı
Çün irdi semi'ne Hakk'un hitâbı (Yusuf, d.n:6594, 192b)

Uzlet

Halktan uzaklaşıp ayrı yaşamak anlamına gelen uzlet kelimesi halvetle eş anlamlı bir kelimedir. Cüneyd-i Bağdadî "Dinini selamete, bedenini ve kalbini rahata erdirmek isteyen insanlardan ayrılınsın. Zira bu zaman vahşet zamanıdır; akıllı olan vahdeti uzlette arayandır." der (Cebecioğlu, 2014, 505). Genelde sülûkun başlangıcında mezmum (dinen yerilmiş) alışkanlıklardan kurtulup ahlak-ı hamideyi (dinen övülmüş ahlak) kazanmak için uygulanır. Uzlete çekilen kişinin niyeti, kendinden kaynaklanacak bir şerden/kötülükten diğer insanları selamette tutmak için olmalıdır. Kendisini onların şerrinden korumak için olmamalıdır. Zira sûfilere göre birinci tutum nefsin hakir görülmesinden kaynaklanır ve muttaki sıfatıdır. İkincisi ise kibirden kaynaklanır ve şeytanın sıfatıdır (Razi, 2002, 40). Baba Yusuf bu durumu şu beyitlerle ifade eder:

İkidür dediler uzlet efendi
Ulular, canla dinle bu pendi
Sıfat-ı etkıyâdur biri fa'lem

Kütübde söz budur vallahu a'lem

Tazarru' meskenet hulk u hem ihsan

Sıfat-ı etkiyâ bu durur ey can

Şeyâtîn na'tıdur bir nev' malum

Kibr ü 'unfdur riyadur anla mahdum (Yusuf, d.n:6594, 183a)

Yusuf Baba toplum nezdinde itibar kazanmak için kibir, gurur ve riya için yapılan uzletin, bir şeytan tuzağı olduğunu, buna uzlet denemeyeceğini bildirir. Ona göre uzlet, tazarru' ve meskenetle yapılmalı; güzel ahlakı, Hakk'ın ihsan ve ünsiyetini elde etmek için olmalıdır. Uzletin sonunda kişinin sıfat-ı zemîmesi, sıfat-ı hamîdeye dönüşmelidir. Baba Yusuf bunu Bayezid-i Bistâmî'den (ö.234/848 ?) yaptığı bir nakille şöyle ifade eder:

Feragat idüben ebnâ-yı cinsden

Amu uzlet safa almakdur ünsden

Didi bir söz dahi sultan-ı Bestam

O şeyhu'l-ârifîn o rüknü'l-islam

Alâmet bu durur uzlet-i nefsdan

Giçe nefis buğz u hem küllî hevesden

Hüdâdan irüp eltâf-ı amîme

Ola tebdîl hamîdiyye zemîme (Yusuf, d.n:6594, 183b)

Dolayısıyla Baba Yusuf uzleti halvetin şartlarından kabul eder. Ona göre, Hakk'a talip olanın halktan uzaklaşması gerekir. Böylece mürid, yolun sonunda Allah'ın sevgili kulu mertebesine ulaşılır. Baba Yusuf bu düşüncelerini bir hadis-i şerife atıf yaparak uzleti anlattığı beyitlerin son mısraında "Allah'a insanların en sevimli (ehabbü'n-nâs) olanı, dini için toplumdaki uzaklaşanıdır." (İbn Hanbel, 1983, 987) hadisine telmihte bulunur ve görüşlerini şöyle ifade eder:

Şurûtun biri de uzlet durur bil

Eğer tâlib isen nâsdan hazer kıl

Eğer halkdan azîz uzlet idesin

Be-tahkik yola bil ki rast gidersin

İdersen pendümi cân içre ger-bend

Ehabb-ı nâs olasin sen Hüdâvend (Yusuf, d.n:6594, 193a)

Savm

İslam'ın beş şartından biri olan oruç, mutasavvıflar arasında nefisle mücahedenin önemli bir rüknü olarak görülür (Hucvirî, 2010, 386; Göktaş, 2014, 300-301). Sûfilere göre oruç üçe ayrılır. Birincisi, orucun zâhirî yönünü ifade eden yeme, içme ve cinsel ilişkinin terkidir. Sınırları şeriat tarafından

belirlenen avamın orucudur. Bu mertebede yasaklanan üç fiilden birinin gerçekleşmesiyle oruç bozulur. İkincisi havassın orucu; bütün organların mâsiyetten men edilmesidir. Bu anlamda oruç kişinin nefsini, aklını, duyularını yani zâhirî-bâtinî her bir yetisini, yerilmiş fiillerden uzak tutmasıdır. Mesela gıybet avâmın orucunu bozmazken havâssinkini bozar ve bu durumda orucunu kaza etmesi gerekir. Ehassü'l-havâssın orucu ise kalbin süflî arzularından ve mâsivâdan (Allah'tan başka her şeyden) arındırılmasıdır (Tehanevî, 1996, 1104; Çakmaklıoğlu, 2015, 303-304). Baba Yusuf, nefsin mağlubiyetinin, ancak vücudun bütün organlarına tutturulan bu bâtin orucuyla mümkün olacağını söyler. Orucu halvet şartları arasında sayan Baba Yusuf bunu şöyle ifade eder:

Savmdur birisi şartun efendi

Bu yolun olalım gel derdmendi

Olur nefs, savmıla bil sen ki makhûr

Budur merdân-ı Hakk katında meşhur

İbâda savm u sabr u rabtı her gâh

Kelâmında emr itmişdür Allah (Yusuf, d.n:6594, 193a)

Devam-ı Zikir

Tasavvufun temel esaslarından olan zikir, bir şeyi zihinde tutmak, unuttuğunu hatırlamak, dil ya da kalp ile anmak-yâd etmek gibi anlamlara gelir (İbn Manzur, ty. 1507; Isfehanî, ty. 328). Sâlikin her daim Hakk'ın huzurunda bulunduğu farkında olarak O'ndan gafil olma ve O'nu unutma halinden kurtulmasıdır (Tek, 2008, 187). Bu hale ulaşıncaya kadar tarikatlaraya göre değişiklik gösteren çeşitli zikir usulleri bulunmakla birlikte Şemsiyye-i Bayramiyye'de cehrî usûl uygulanmaktadır. Baba Yusuf'a göre halvette zikir çeken mürid diz üstü oturur. Etrafıyla meşgul olmaz. Gözlerini yumar. Huzur halinde Kelime-i Tevhid zikri ile kalbini kirlerden arındırır. Ona göre zikir tasavvufun temeli, Hakk'ın tecellilerinin mazharı olan kalp aynasının cilasıdır.² Müridin nûr-i likâya erişebilmesi için daima lâilaheillallah zikriyle meşgul olması gerektiğini söyleyen Baba Yusuf bu durumu şöyle dile getirir:

Devâm-ı zikr-i Hakkdur biri deroîş

Ridâ düzmek değil cübbe vü hem rîş

Devâm gerek durur zikr-i Hüdâyâ

Yitişmeye mürîd nûr-i likâyâ

Yumup göz, dizini çökmek gerekdür

² “Her şeyin bir cilası vardır. Kalbin cilası da zikrullahıdır.” Beyhakî, *Kitâbü'd-da'avât*, Merkezî'l-mahtûtat ve't-türas ve'l-vesâik, tahk.: Bedr b. Abdillâh el-Bedr, Kuveyt 1993, c. 1, s. 80, h.no:19.

Huzurile zikr itmek gerekdür

Nazar eylemeye hiç sağ ile sola

Budur toğri tarik semt-i vûsule

Olan tevâhid-i Hakk'ıla mühezzeb

Bilâ-şek Hazret'e olur mukarreb

Cilâ viriür kulûba dinle pendüm

Zikrdür umdesi yolun efendüm (Yusuf, d.n:6594, 193a)

Nefy-i Havâtır

Kalbe gelen hitap veya düşünceye hâtır denir. Kalbe gelen bu hitap rabbânî ya da melek kaynaklı olabileceği gibi şeytânî ya da nefsânî kaynaklı da olabilir (Kâşânî, 1992, 177). Havâtırın rabbanî mi, şeytanî mi olduğu, şeriata muvafık olup olmayışıyla ölçülür (Kuşeyrî, 2007, 177; Muhâsibî, ty. 84-86). Nefy-i havâtır ise şeytan veya nefis kanalından gelen, müridi günah işlemeye, heva ve hevesine tabi olmaya çağırın vesveseleri kalbden uzaklaştırmaktır. Necmeddin Kübra havâtırın tespitinin zor olması dolayısıyla mübtedî sâlikin havâtırın nerden geldiğine bakmaksızın bunların hiçbirine iltifat etmeyip hepsini unutması gerektiğini söyler. Zira ona göre rabbanî hâtır ne kadar nefyetsen de sabit kalır (Kübrâ, 2018, 91-92). Baba Yusuf, şeytanî havâtır, sâlik istila ettiğinde kalbini sıkıntı kaplar. Sâlikin halleri karma karışık olur. Havâtırdan gelen şeyle kendini oldum sanarak kibir ve gurura kapılıp huzuru elde edemezse sâlikin bütün çabası ve talebi boşa gider. Dolayısıyla sâlik böyle bir duruma düşmekten sakınmalı ve gelen havâtıra iltifat etmeyerek onu kalpten nefyetsmelidir. Baba Yusuf bunu şu dizelerle ifade eder:

Bilin nefy-i havâtırdur birisi

Şurût-ı halvetün ey cân enîsi

Havâtırdan gelür vesvâs-ı şeytân

Kulûb-ı sâlikün reyb itme ey cân

Ola müstevli kalbe çünkü vesvâs

İder kalbin ihâta, sâlikün pas

Olur ahvâli vü emri müşevveş

Eğer nûr-ı huzûr olmazısa reş

Taleb ü sa'y olur hebâ-yı mensûr

Hazer eyle azîzüm olma mağrur

Tilavet zikrüne zühhd ü salâha

İrişesin tâ ki fevz ü felâha (Yusuf, d.n:6594, 193a)

Sohbet-i Merdân-ı Hakk

Sohbet; beraber bulunmak, arkadaş ve dost olmak anlamındadır (İbn Manzur, ty. 2400). Şemsiyye-i Bayramiyye'den Abdürrahim Karahisarî ve Bolulu Himmet Efendi'nin eserlerinde "rabt-ı kalb" (gönül bağı) olarak ifade ettikleri halvet şartı, Baba Yusuf'un mesnevîsinde "Sohbet-i Merdân-ı Hakk" (Hak erleriyle dostluk) şeklinde ifade edilmiştir. Yaklaşık olarak aynı manaya işaret eden bu tabirlerden "rabt-ı kalb" müridin şeyhine gönül bağıyla bağlı olması anlamına gelirken "Sohbet-i Merdân-ı Hakk"; daha genel olarak kemal ehliyle, Hakk erleriyle gönül bağı kurmayı ifade etmektedir.

Baba Yusuf, kemal ehliyle beraberliği anlattığı bölümdeki "İdüben imtinâ' bi'se'l-karînden" mısrayla "Sonunda bize geldiğinde, arkadaşına, ... Ne kötü arkadaşımışsın! (bi'se'l-karîm)" der." (Zuhruf, 43/38) ayetine telmihte bulunarak Allah'ın zikrinden alıkoyacak kötü arkadaşlardan uzak durmayı öğütler. Ayetin öncesinde ise kişiye kötü arkadaşın musallat olmasının sebebi "Rahman'ın zikrinden yüz çevirmesi" (Zuhruf, 43/38) olduğu belirtilmiştir. Kuşeyrî, ayetin tefsirinde kötü arkadaşın musallat olma sebebini; halvette iken şeytanî/nefsanî havâtra meyledip halvetin edebinin terk edilmesi olduğunu, kötü arkadaşların da en çetininin nefis olduğunu bildirmektedir (Kuşeyrî, 2007, 176; İbn Acîbe, 2000, 251).

Baba Yusuf bu mevzuyu anlatırken Hz. Peygamber'in (sav); "İyi arkadaşla kötü arkadaşın misali, misk taşıyan kimse ile körük üfüren kimse gibidir. Misk taşıyan, ya sana onu ikram eder yahut sen ondan (miski) satın alırsın ya da ondan güzel bir koku duyarsın. Körük üfüren kimse ise ya elbiseni yakar ya da ondan kötü bir koku duyarsın!" (Buharî, Buyu', 38; Müslim, Birr, 146) hadisini nazara vererek içi-dışı bir olmayan kötü kişilerden uzak durmayı, salihlerle birlikte olmayı ve Allah dostlarının gönlüne girmek gerektiğini şu beyitlerle dile getirmiştir:

Biri de sohbet-i merdân-ı Hakk'dur

Şurût-ı Halvetün mûdan edakkdur

Bu yol fi'lün gerek Hakk'a muvâfık

Enisin olmasın cehd it münâfık

Kemal ehliyle cân hem-nişîn ol

Bekâ küncinde gel kûşe-nişîn ol

Beğüm ihvân-ı sûdan it ferâgat

Bulasın sadr-ı ünsde kadr u rağbet

İdüben imtina bi'se'l-karînden

Nevâle alıgör nûr-i yakînden

Teşebbüh iktidâdur sâlihîne

Gerek olan efendi tâlibîne

Kim olursa eyülere mukârin

Olur Allah ana her dem muâvin

Musâhib olacak ihvân-ı sû'ya

Kara çalar kişi el ile rûya

Nebiden bu söze vardur rivâyet

İde eylik de bedlik de sirâyet (Yusuf, d.n:6594, 193b)

Az Yemek ve Az İçmek

Baba Yusuf'a göre halvetin sekizinci şartı, az yemek ve az içmektir. Mürid halvetin gündüzünü oruçlu geçirmekle birlikte iftarında da yine az yemeli ve içmelidir. Mutasavvıfların çoğunluğu nefsi aç bırakarak onu terbiye etme yolunu benimsemişlerdir (Pekdoğru, 2021, 145). Baba Yusuf da nefsi terbiye ederek İlahî feyze ulaşma yolunun riyazetle olacağını şu dizelerde ifade eder:

Az yimek, az içmek pek eyü hûdur

Şurût-ı halvetün biri de budur

Keserse nefsinin sâlik gıdâdan

Ana feyz yitişür her dem Hüdâdan (Yusuf, d.n:6594, 194a)

Sonuç

Bayramiyye Tarikatı'nın piri Hacı Bayram Veli, herhangi bir eser bırakmadığı için, onun ve dolayısıyla Bayramiyye Tarikatı'nın halvet anlayışı, kendinden sonra devam eden Şemsiyye-i Bayramiyye silsilenin ilk iki halkasında bulunan şeyhler ve onları anlatan menâkıbnâmeler vasıtasıyla tespit edilmeye çalışılmıştır. Buna göre Bayramiyye Tarikatı'nın, nefis eğitiminde halvet uygulamasına önem verdiği anlaşılmaktadır. Bu uygulamaya verilen önem üzerinde hiç şüphesiz Bayramiyye silsilesinin dayandığı Sühreverdiyye geleneğinin etkisi olduğu unutulmamalıdır.

Şemsiyye-i Bayramiyye'de ulaşabildiğimiz kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla halvet, tarikata girişte uygulanmaktadır. Halvetin süresi, genel itibariyle kırk gün olmakla beraber müridin durumuna göre müşşid tarafından uzatılıp kısaltılabilmektedir. Yine halvette alınacak gıdalar az olmakla birlikte müridin durumuna göre müşşid tarafından belirlenmektedir. Okunacak ezkâr ve duâlarla ilgili Akşemseddin'in kaydettiği Hacı Bayram Veli'nin halvetin ilk dört gününü içeren usulünden başka günümüze ulaşan yazılı bir kaynak tespit edilememiştir.

Akşemseddin tarafından Karahisarî'ye tercüme ettirilen *Münyetü'l-ibrâr ve gunyetü'l-ahyâr* isimli eserde ifade edilen halvetin on şartının Şemsiyye-i Bayramiyye'de benimsendiği anlaşılmaktadır. Şemsiyye silsilesinde bulunan Bolulu Himmet Efendi ve Baba Yusuf'un ufak farklarla bu şartları eserlerinde nakletmesi ve tercümenin Akşemseddin tarafından yaptırılması bu görüşü desteklemektedir. Yukarıda ifade edildiği üzere makalemizin

konusu olan Baba Yusuf'un halvet anlayışı, bu bağlamda Akşemseddin'in halvet anlayışıyla örtüşmektedir.

Baba Yusuf'un ve dolayısıyla Şemsiyye-i Bayramiyye'nin halvet şartları: "tahâret, samt, uzlet, savm, devâm-ı zikr, nefy-i havâtır, sohbet-i merdân ve az yemek-içmek" şeklinde sıralanmaktadır. Seyr u sülûkun genel prensipleri niteliğinde olan bu şartların, Necmeddin Kübra kanalıyla Cüneyd-i Bağdadî'ye kadar ulaştığı tespit edilmiştir.

Kaynakça

Baba Yusuf, (ty.). *Mevhûb-ı Mahbub*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Başlıklar, d.no: 6594.

Baba Yusuf, (ty.). *Risâletü'n-nûriyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Antalya Tekelioğlu, d.no: 07 Tekeli 801/3.

Bayramiye Tarikatı Menakıbı Hacı Bayram Veli ve Halifeleri, haz. Zehra Hamarat, (2015). İstanbul: Dergâh Yayınları.

Bayramoğlu, Fuat, (1989).*Hacı Bayram-ı Veli: Yaşamı-Soyu-Vakfı*, Cilt 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Bayramoğlu, Fuat-Azamat, Nihat, (1992). "Bayramiyye", *DİA*, Cilt 5, s. 269-273.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, (1993). *Kitâbü'd-da'avât*, tahk.: Bedr b. Abdillâh el-Bedr, Kuveyt: Merkezü'l-mahtûtat ve't-tûras ve'l-vesâik, Cilt 1.

Bursalı, Mehmet Tahir, (2016). *Osmanlı Müellifleri*, haz.: M. A. Yekta Saraç, Ankara: TÜBA Yayınları, Cilt 1.

Cebecioğlu, Ethem, (2017). *Hacı Bayram-ı Velî*, Ankara: Kalem Neşriyat.

Cebecioğlu, Ethem, (2014). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara: Otto Yayınları.

Cürçânî, Muhammed eş-Şerif el-, (2003). *Kitabu't-ta'rîfât*, tahk.: Muhammed Abdurrahman Mar'aşlı, Beyrut: Dâru'n-Nefâis.

Çakmaklıoğlu, Muhammed Mustafa, (2015). *İbn Arabiye Göre İbadetlerin Manevî Yorumları*, İstanbul: İnsan Yayınları.

Demirdaş, Öncel, (2020). *Halvetiyye'nin Anadolu'daki Bir Şubesi: Çerkeşiyiye*, Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları.

Demirdaş, Öncel, (2019). "Sefîne-i Evliyâ'ya Göre Bayramiyye Tarikatı Şemsiyye Şubesi Temsilcileri", *Hacı Bayram-I Veli: IV. Uluslararası Hacı Bayram-ı Veli Sempozyumu*, edit.: Vahit Göktaş-Harun Alkan, Ankara: İlahiyat Yayınları, s. 93-107.

Demirdaş, Öncel, (2012). "Tasavvuf Tarihinde Halvet ve Halvetin Manevi Eğitimdeki Rolü", *Ekev Akademi Dergisi*, Cilt 16, Sayı: 53, s. 131-142.

Şemsiyye-i Bayramiyye'den Şeyhoğlu Baba Yusuf b. Halil Sivrihisari'nin Halvet Anlayışı

Enisî, Hüseyin, (ty.). *Menâkıb-ı Akşemseddin*, İBB Atatürk Kütüphanesi, Osman Ergin Yazmaları, Demirbaş No: OE_YZ_0601.

Erginli, Zafer, (2008). *Hâris Muhâsibî ve Nefis Kavramı*, Rize: Karadeniz Yayınları.

Erkaya, Mahmud Esad, (2019). *Mânevî Eğitim Metodu Olarak Halvet*, Ankara: İlahiyat Yayınları.

Erünsal, İsmail E., (1988). "Abdurrahim Karahisarî", *DİA*, İstanbul: TDVY, Cilt 1, s. 291-292.

Firuzâbâdî, Muhammed b. Yakub b. Muhammed el-, (ty.). *Besâiru zevi't-temyîz fî letâifî'l-kitâbi'l-azîz*, tahk.: Muhammed Ali el-Buharî, Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, Cilt 2.

Gökbulut, Süleyman, (2012). "Cüneyd'in Sekiz Şartı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36/2, s. 201-31.

Göktaş, Vahit, (2014). *Tasavvuf Yazıları*, Ankara: İlahiyat Yayınları.

Haksever, Ahmet Cahid, (2017). *Tasavvufu Anlama Kılavuzu*, Ankara: Otto Yayınları.

Hucvirî, (2010). *Keşfu'l-Mahcûb: Hakikat Bilgisi*, haz.: Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yayınları.

İsfehanî, Ragıp el-, (ty.). *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*, tahk.: Muhammed Seyyid Geylanî, Beyrut: Dâru'l-Marife.

İbn Acîbe, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, (2000). *el-Bahrü'l-medîd fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-mecîd*, tahk.: Ahmed Abdullah el-Kuraşî, Kahire: yy, Cilt 5.

İbn Hanbel, Ahmed, (1983). *ez-Zühd*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.

İbn Mübarek, Abdullah, (ty.). *Kitabü'z-Zühd*, Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.

İbni Manzur, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed, (ty.). *Lisânü'l-Arab*, yy., Cilt 2.

İbnü'l-Cevzî, Cemalüddin Ebu'l-Ferec, (1985). *Sıfatü's-Safve*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, Cilt 4.

Kartal, Ahmet, (1998). "Şeyh Baba Yûsuf Sivrihisari ve Eserleri", *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 7, s. 136-154.

Kâşânî, Abdürrezzak el-, (1992). *İstılâhâtü's-Sûfiyye*, tahk.: Abdulâlî Şahin, Kahire: Dâru'l-Menâr.

Kelâbâzî, Ebu Bekir Muhammed bin İshâk el-, (1993). *et-Taarruf li-Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, tahk.: Ahmed Şemsüddin, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.

Kızıler, Hamdi, (2016). "Bayramiyye Tarikatı'nın Ortaya Çıkışı Bağlamında Bayramîlik-Halvetîlik İlişkisi", *Uluslararası Hacı Bayrâm-ı Velî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, edt.: A. Cahit Haksever, Ankara: Kalem Neşriyat, Cilt 1, s. 609-619.

- Knysht, Alexandar, (2011). *Tasavvuf Tarihi*, çev.:İhsan Durdu, İstanbul Ufuk Yayınları.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-, (2007). *Letâifü'l-işârât*, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Cilt 3.
- Kuşeyrî, Abdülkerim el-, (1989). *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, tahk.: Abdülhalim Mahmud-Mahmud b. eş-Şerîf, Kahire: yy.
- Kübra, Necmüddin, (2018). *Tasavvufî Hayat*, çev.:Mustafa Kara, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Muhâsibî, Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-, (ty.). *er-Ri'âye li-ḥuḳûḳullâh*, Kahire: Dâru'l-maârif.
- Orhan, Abdullah Taha, (2019). *Abdurrahim Karahisârî'nin Tasavvufî Görüşleri ve Münyetü'l-Ebrâr ve Gunyetü'l-Ahyâr İsimli Eseri, Metin ve İnceleme*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öğüt, Salim, (2010). "Taharet", *DİA*, Cilt 39, İstanbul: TDVY, s. 382-385.
- Pekdoğru, Yakup, (2021). *Tasavvuf Düşüncesinde Marifet*, İstanbul: Hikmetevi Yayınları.
- Razi, Şemseddin, (2002). *Hadâiku'l-hakâyık*, tahk.: Said Abdülfettah, Kahire: Mektebetü's-Segafeti'd-Diniyye.
- Sühreverdî, Şihabüddin, (2006). *Avârifü'l-Maârif*, tahk.: Ahmed Abdurrahim es-Sayih, Kahire: Mektebetü's-Segâfetü'd-Dîniyye, Cilt 1.
- Sülemî, Ebu Abdurrahman es-, (1998). *et-Tabakâtu's-Sûfiyye*, tahk.: Ahmed eş-Şirbâsî, yy.
- Süreyyâ, Mehmed, (ty.). *Sicill-i Osmânî*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, Cilt 4.
- Şahin, Haşim, (2015) "Bayramiyye", *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, edt. Semih Ceyhan, İstanbul: İSAM Yayınları, s. 781-847.
- Tapsız, Meliha, (1995). *Bolulu Himmet, Divan, Manzum Tarikatname Adab-ı Hurde-i Tarikat*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi SBE.
- Taşköprizâde Ahmed b. Mustafa, (1405). *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fi ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, tahk.: Ahmed Subhi Fırat, İstanbul: yy.
- Tehanevî, Muhammed Ali, (1996). *Keşşâfü İstîlâhâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, tahk.: Ali Dahruc, Beyrut: Mektebetü Lüban Naşirûn, Cilt 1-2.
- Tek, Abdürrezzak, (2008). *Tasavvufî Mertebeler: Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî Örneği*, Bursa: Emin Yayınları.
- Tirmizî, Hakîm et-, (2007). *Keyfiyyeti's-Sülûk ilâ Rabbi'l-Âlemîn*, tahk.: Asım İbrahim el-Keyyâlî, Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye.

Şemsiyye-i Bayramiyye'den Şeyhoğlu Baba Yusuf b. Halil Sivrihisari'nin Halvet Anlayışı

Uludağ, Süleyman- Eraydın, Selçuk, (1995). "Erbain", *DİA*, İstanbul: TDVY, Cilt 11, s. 270-271.

Uyar, Mehmet, (2018). "Hakîm et-Tirmizî'nin 'Risâletü Keyfiyyeti's-Sülûk ilâ Rabbi'l-Âlemîn' Adlı Eserinde Bireysel Bir Çaba Olarak Uzlet, Halvet ve Keşf Süreci" *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 45, s. 209-242.

Vassâf, Osmanzâde Hüseyin, (2006). *Sefîne-i Evliya*, haz.: Mehmet Akkuş, İstanbul: Kitabevi Yayınları, Cilt 2.

Yıldız, Mehmet, (2016). "Bayramiliğın Silsilesinde Yer Alan Bir Tekke: Safevi Edebil Tekkesi ve Mezhebî Kimlikleri", *Uluslararası Hacı Bayrâm-ı Velî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, edt.: A. Cahit Haksever, Ankara: Kalem Neşriyat, Cilt 1, s. 621-633.

Yurd, Ali İhsan, (1972). *Fatih Sultan Mehmed Hanın Hocası Şeyh Akşemseddin: Hayatı ve Eserleri*, (ekinde) *Risâletü'n-Nûriyye*, çev.:Hoca Ali, İstanbul: Fatih Yayınevi.

Zebidî, Muhammed Murtaza ez-, (1990). *Tâcu'l-arus min cevâhiri'l-kâmus*, tahk.: Abdussettar Ahmed Ferrac, Kuveyt: Matbaatü Hukûmeti Kuveyt, Cilt 38.

